

РЕЦЕНЗІЇ. ОГЛЯДИ. АНОТАЦІЇ.

Василь Сланчук

●

ЛИСТИ ЯК ВІДОБРАЖЕННЯ ЕПОХИ

Листи до Михайла Коцюбинського: Т. 1 - К.: Українські пропілеї, 2002. - 368 с.; Т. 2. - Ніжин: Аспект, 2002. - 344 с.; Т. 3. - Чернігів: КП «Видавництво «Чернігівські обереги», 2002. - 480 с.; Т. 4. - Ніжин: ТОВ «Видавництво «Аспект-Поліграф», 2003. - 400 с.

Неможливо перебільшити втрат, яких українська література зазнала за всю свою історію. Найперше - вічна проблема мови. Якщо українську мову не забороняли відверто, то завжди активно заважали еволюційному її розвитку. Така вже в імперій політика щодо колоній, незалежно, чи це Російська імперія, чи Австро-Угорська. Далі: обставини вимагали від українського письменника, аби він був не стільки митцем, як просвітителем. А це для літератури також значний збиток. За радянської влади українських письменників винищували фізично, їхні твори забороняли. Це можна порівняти лише з геноцидом. Цілими жмутами виривалися сторінки з історії української літератури. Михайлові Коцюбинському пощастило, він не дожив до тих страшних репресій, відтак не поповнив списки замордованих, він навіть не потрапив до числа заборонених, іміджмейкери від радянського літературознавства лише попрацювали над його офіційним портретом на догоду канонам тодішньої ідеології. Усе, що не вкладалося у ці канони, вважалося антирадянським, націоналістичним, буржуазним і т. д. Однозначне тлумачення творчості, зведення біографії до стандартних зразків, замовчування невігідного для ідеології, додумування бажаного, безсоромне зміщення акцентів... Зрозуміло, що від цього українська література загалом і Коцюбинський зокрема аж ніяк не вигравали.

У примітках до п'ятого тому семитомного зібрання творів Михайла Коцюбинського зазначалося, що в томи 5-7 увійшли листи письменника, які мають важливе суспільно-громадське і пізнавальне значення, містять цікаві автобіографічні відомості, характеризують оточення письменника. І далі: «Доступні спеціалістам листи, що не становлять ширшого інтересу, мають переважно інтимний характер, не введено до даного видання». Отже, лише «спеціалістам» дозволено було визначати, що може знати про письменника широке коло читачів, а чого - не варто. Яким же принципом змушені були керуватися науковці радянської доби? Це навіть не дуже приховувалося. «Листування М. Коцюбинського охоплює досить широке коло адресатів. Серед них були друзі письменника, однодумці, а також випадкові знайомі, політичні супротивники, які після жовтня 1917 р. опинилися по той бік барикад. На ці обставини зважено при відборі і коментуванні епістолярної спадщини М. Коцюбинського». Не хочеться

бути песимістом, однак, зважаючи на те місце, яке відводиться літературі в культурній ієрархії нашої держави, не доводиться сподіватися, що найближчим часом українці побачать нове (повне) зібрання творів Михайла Коцюбинського, коментарі до якого були б зроблені з огляду на істину, а не на ідеологію. Втім, можливо, я помиляюся, бо хоча держава наша не керується здоровим глуздом, який мав би виражатися чіткою національною політикою, однак знаходяться люди, які роблять справу заради самої справи, не ждучи заохочень та винагород. Жертовність цих людей тиха й непомітна. Однак саме завдяки подібній жертовності, Україна зберегла себе. Я переконаний, що врешті-решт духовна сила цих людей візьме гору в нашому суспільстві. Тож може статися, за якийсь на вимогу часу рік вийде у світ нове зібрання творів Михайла Коцюбинського, так само, як з'явилися недавно в Чернігові чотири томи «Листів до Михайла Коцюбинського». Автор проекту видання - Юлій Романович Коцюбинський, його світлій пам'яті це видання й присвячується. Упорядкування та коментарі Володимира Мазного. Прекрасна вступна стаття належить Валерієві Шевчуку. Відповідальний редактор - Михайлина Коцюбинська.

Про Коцюбинського і його твори багато писали й продовжують писати, попри те, як зауважує Володимир Базилевський у своїх «Імпресіях та медитаціях»: «Не маємо й досі книги, гідної імені Коцюбинського. А який вдячний матеріал для біографа! Родинна драма, літературні і чисто людські зв'язки, географія перебування - живопис Криму, Гуцулії, Капрі, інтимне листування - простір для кожного, хто має уяву й серце». Однак, здається, крига скресла. Наскільки мені відомо, Михайло Слабошпицький недавно взявся писати документальний роман про Коцюбинського. Знаючи цього майстра слова, маємо усі підстави очікувати на твір, що сягне тих духовних висот, на які опирається геній Михайла Коцюбинського. Гадаю, у цій копіткій праці Михайлові Федотовичу обов'язково стане в пригоді чернігівський чотиритомник епістолярії.

Безперечно, «Листи до Михайла Коцюбинського» будуть цікавим читанням для всіх, кому не байдужі ті живі люди, які творили українську літературу, адже Коцюбинський листувався, напевно, з усіма письменниками-сучасниками, які згодом вписалися в історію літератури як класики. Можемо з перших уст дізнатися, як і чим жили митці, що мислили, як їм дихалося... Принаймні, я для себе у першу чергу виділяв листи колег Коцюбинського, а також людей, які були близькі до літератури чи мистецтва, одначе, вчитавшись, заглибившись в епоху, що відображалася у листах, щораз більше переконувався: кожен лист - штрих до загальної картини, яка вимальовувалася дедалі виразніше, відтворюючи творче й життєве середовище українського письменника, ширше - інтелігента. І що мене вразило: чимало тодішніх літературних (і біялітературних) ситуацій виразно перегукуються із сьогоденними обставинами нашої літератури.

Для прикладу візьмемо книгодрукування. 1894 р. Борис Грінченко заснував (на 1000 крб., які заповів йому Ів. Череватенко) у Чернігові єдине на той час в Україні видавництво книжок для народу та для дітей. У цьому видавництві побачили світ перші твори М. Коцюбинського «Харитя», «Ялинка», «Маленький грішник», «П'ятизлотник». Видавалися ці «метелики» накладом 3000-5000. Гонорару Коцюбинський не отримав, дістав лише 50 авторських примірників. Книжки більш-менш розходилися, однак яким було офіційне ставлення до української книжки, можемо здогадатися із оцього фрагмента листа Грінченка: «У правленні, в ревізійній комісії і в комісії до вибору (усі три інстанції вкупі книжки вибирали) [...] було чимало земляків, але ні одної української книжки не куплено...» Якщо хтось думає, що на Галичині книговидання процвітало, - помиляється. Володимир Гнатюк, один із редакторів Українсько-руської видавничої спілки (видали шість томів творів М. Коцюбинського, здається, накладом, який не перевищував 1200 примірників), пише: «Наші видання розходяться в Галичині лише в 250 примірниках (проти них агітують клерикали, кажучи, що спілка не повинна друкувати таких книжок, як «Поєми» і «Полуйки», та «Голод», де проходять «неморальні» уступи). На Україну

їх не пускають, і, наскільки знаю, досі може троє українців має їх комплект». (Нагадаю: «Поєми» і «Полуйки» - Івана Франка, «Голод» - Кнута Гамсуна). Те ж саме свідчить «конкурент» спілки (відносини між цими двома товариствами склалися так, що слово можна було б і не брати в лапки) Володимир Бирчак, один із засновників видавництва «Молода муза» (видали збірку оповідань М. Коцюбинського «З глибини»): «У нас усе політика, у нас говорять часто й високопоставлені особи, що красна література се нічо. Чув я від посла в парламент Левицького, що дав би радо на наклад політичної брошури - ніколи на красне письменство. А посла Петрицького (людину, щоправда, малоосвічену) я півроку переконував, що одна новела Стефаніка має в розвою нашого народа більше значення, як брошура Петрицького, - а таки не переконав». Як бачимо, українці, на диво, послідовні. Наклади нинішніх видань рідко коли піднімаються вище 2000. Максимально 5000 примірників. Зазвичай 1000, поезія - 500. Як не заробляли на книжці ні письменники, ні видавці, так і не заробляють. Як не хотіли читати українці українську книжку, так і не хочуть. Стосовно ж політиків, вочевидь, можемо констатувати певні зміни у бік повної деградації: якщо тодішні заперечували літературу, то нинішні, схоже на те, навіть не здогадуються про її існування.

Незмінними також zostалися письменницькі звичаї. Володимир Бирчак свідчить: «До того у нас таке є, що коли двох зійдеться письменників, то мусять говорити про те, що третій сякий-такий і т. д. Не дивляться люди на діло - а особи. Коли ж Ваші твори видали «молоді» - то ті, що звуть себе «не молоді», не видять їх». Можливо, й навчилися з того часу українські письменники краще писати, але поводитися - ні.

Ще один камінь спотикання - правопис. Василь Лукич пише в одному з листів: «Кажуть - як же Вам давати нові условія розвою для Вашої мови, коли вона така якась недостойна: взяти одного з ліпших писателів галицьких (приміром доктора Франка), а одного з українських (приміром Чайченка) - яка різниця не тільки в мові, але й попросту у формах, деклінаціях, складні і т. п.». Ситуація з правописом набирала гротескного вигляду, часом навіть карикатурного, що спонукала Миколу Євшана зауважити, що «кожен українець хотів би мати власний правопис». Сьогодні стан українського правопису не настільки катастрофічний, однак пам'ятаємо, який лемент здійснювався кілька років тому на саму лише пропозицію навести порядок у цій царині й звільнити правопис від усього чужорідного, неукраїнського, що не виробилося у ході мовної еволюції, а було нав'язане штучно.

Можемо також констатувати, що від часів Коцюбинського абсолютно нічого не змінилося у стосунках літераторів з критиками. Розсерджений та ображений Володимир Винниченко пише: «Надокучила мені сльозливо-розсерджена критика українська. Надокучили всякі перепони і цензури моральної поліції всяких добродійних дурнів і лицемірів. Хай їм біс!» Коцюбинський втішає та заспокоює Винниченка (відбувається це 1909 р.), свого часу він теж нарікав на критику і його тоді підтримав мудрою порадою Панас Мирний: «Не дуже шкодуйте на те, що приходится працювати без критики: Ваше здорове почуття покаже Вам, куди простувати. Гляньте на сусіду: хіба Пушкін, Грибоедов або Лермонтов, та й наш Гоголь - творили й робили за проводом критиків?.. Самі набирали у свої душі і снаги, і сили; а критика уже потім їх оцінила і піднесла геть високо угору». (Лист датований 1898 р.). Звичка нарікати на критику зосталася у спадок нинішнім письменникам, не знати лише, чи є сьогодні кому їх заспокоювати.

За усіх часів в Україні загал не квапився орієнтуватися на особистостей, проте достойники не переводилися ніколи. Так було, так усе й лишається. Цитату із листа Остапа Луцького запросто можна приписати комусь із сучасників: «Най знають наші люде, що навіть тепер, коли так багато завелось у нас личних амбіцій літературних, так багато згубної злоби і нетолеранції, - що навіть тепер є ще два письменники на Вкраїні, які не розпинають себе взаємно на придорожних хрестах». (Луцький мав на увазі Коцюбинського та Лепкого). Гадаю, що два таких письменники й сьогодні знайдеться. А де два - там і третій. У тому сенсі, що «разом

нас багато». На превеликий жаль, ми дуже рідко буваємо разом.

Насамкінець ще раз зазирну до листів Володимира Винниченка: «Будь-ласка, не ображайтесь ніби на недовір'я до Вас, бо, перш усього, ми живемо в часи великих несподіванок, які можуть знищити всякі найрішучіші наміри, а крім того, українці можуть навчати не довіряти найпевнішому».

Утім, останнє слово не за Винниченком. Якщо ви вже прочитали «Листи до Коцюбинського» перечитайте ще й його епістолярну спадщину. Надайте і Коцюбинському слово. Бо лише в діалозі відкривається істина. Письменники цікаві тим, що їхня думка далеко випереджає помисли загалу. Зате читачі займають вигідніше становище, оскільки останнє слово завжди за ними.

Людмила Студьонова, Борис Юр'єв



У ПОЛОНІ ПАМ'ЯТІ

Для багатьох чернігівців ім'я Герарда Олексійовича Кузнецова є синонімом інтелектуала і знавця історії Чернігова різних епох, особливо періоду 1941-1943 рр. Його публікації археолого-спелеологічної тематики вивчають студенти - майбутні історики. Так само, як і книги, присвячені діяльності антифашистського підпілля в Чернігові та партизанському рухові на Чернігівщині 1941-1943 рр.¹ Сьогодні Герард Олексійович - почесний член Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, голова комісії по увічненню пам'яті жертв війни і політичних репресій при Чернігівській міській раді ветеранів. Він також очолює Чернігівську міську раду колишніх партизанів і підпільників. 23 вересня 2005 року Г.О.Кузнецову виповнилося 80 років. Напередодні ювілею 8 вересня* сесія Чернігівської міської ради своїм рішенням присвоїла йому звання «Почесний громадянин Чернігова». А журналісти охрестили живою легендою міста.

Таке визнання накладає на нього величезну відповідальність перед чернігівцями, які йому довіряють. Ось чому треба було серйозніше поставитися до книги спогадів «РАСТЕРЗАННИЙ ЧЕРНИГОВ, ИЛИ ЮНОСТЬ, ОПАЛЕННАЯ ВОЙНОЙ» (Чернигов: РИК «Десн. правда», 2005.- 480 с.: ил. - Накладом 2000 прим.). Г.О.Кузнецов же, на нашу думку, опинився у полоні власної пам'яті, яка у кожного з нас не досконала. Тому треба було авторові звернутися до архівних і музейних джерел, документальних видань, що вийшли друком за роки незалежності нашої держави. На жаль, цього не відбулося.

Мемуари стали своєрідним підсумком прожитих років і знайшли зацікавленого читача. Автор обрав стиль щирого оповідача-співбесідника, якому допоміг редактор В.А.Коваленко. Хоча інколи зустрічаються україніزم на зразок «чудернацкая история», «улучивши момент», «обнаруживши партизан» і т.п.

Г.А.Кузнецов з великою любов'ю і пошаною згадує свою матусю Ганну Олександрівну Чертовську, друзів-хлопчаків, дорослих сусідів, вчителів школи ім. Войкова, з якими його пов'язала доля. Так автор створює неповторні картини Чернігова тридцятих років. Він ріс звичайним лісковицьким бешкетником. Із школи його виключили, потім відновили. Напередодні війни Герард Кузнецов закінчив сім класів. А потім усе пішло шкереберть. Колишній

бешкетник перетворився на голодного обірванця. Напередодні окупації міста він з матір'ю залишив Чернігів, щоб оселитися у селі Шестовиця Чернігівського району в родині доброго селянина Карпа Числа. Коли ж німці захопили Чернігів, Кузнєцови повернулися додому.

Сторінка за сторінкою перед нами постає образ голодного підлітка, котрий займається спекуляцією картоплею, яку збирає у селян, щоб якось прогодувати себе і матір. Але частіше «робочий» день 16-річного Герарда Кузнєцова розпочинався в компанії однолітків, які швендяли поміж зруйнованих будинків, на базарі, займалися риболовлею або крали речі, залишені німецькими солдатами на березі Десни під час купання. За віком, встановленим окупантами, підлітки повинні були стати на облік на біржі праці. Однак вони цього не зробили, мовляв, не хотіли працювати на німців. А потім розпочалися підліткові проблеми. Вирішити їх юному Герарду Кузнєцову допомагали справами - Михайло Шевченко*, батько його друга Володі, та розмовами - колишній білогвардійський офіцер Сергій Петрович Потапов.

У Герарда Кузнєцова було чотири бажання: наїстися досхочу, не бути вивезеним до Німеччини, зберегти здоров'я мами і знайти партизанів. У такому контексті й розглянемо його мемуари.

Хлопчина періодично набігав на Шестовицю за харчами. В обмін приносив, наприклад, пару ялових чобіт, піджак, інші речі із кинутого будинку сусідів Новицьких. Собі залишив гвинтівку.

У шестовицьких господарів була корова. Її забрали німці, але тварина, за словами мемуариста, дивовижним чином знайшла дорогу назад. «Молоко она давала жирное и вкусное, - згадує він, - целый литр которого я прихватил с собой в Чернигов вместе с печеным хлебом, салом и луком, натолканными в мою торбу сердобольной Марфой Михайловной». (С. 73).

Справжня ідилія, котра вступає у протиріччя з цими рядками: «В ніч з 8 на 9 вересня 1941 року... в Шестовицю вступили ворожі війська 98-ої піхотної дивізії 6-ї німецької армії. Німецькі солдати, яким не вистачало місць у будинках, розмістилися в палатках. Не забула німецька окупаційна влада осінню 1941 року зібрати у людей хліб. Кожного дня біля сільської ради висіли об'яви: «Здати стільки-то картоплі, хліба, молока, м'яса, яєць». Забирали майже все, що люди не встигли приховати. Їсти доводилось саму картоплю та овочі». ²

І все-таки Герард Кузнєцов змушений був влаштуватися на роботу. Тому що на початку червня 1942 року на вулицях Чернігова з'явилися оголошення біржі праці* про накладання штрафу на тих, хто ухиляється від примусових робіт. Місцем його праці стала меблева фабрика. Таку назву колишня каретна майстерня, а з кінця 30-х років обозбудівна артіль ім. XVIII партз'їзду отримала лише в 1961 році.³ Але чернігівці, котрі пережили окупацію, називають те виробництво меблевою фабрикою. Коли почалася війна, артіль припинила свою діяльність. Німці використали те, що від неї залишилось, і відкрили невелике деревообробне підприємство. Набрали верстатників на пилораму. Одні робітники на ній пиляли лісоматеріали. Інші - вивозили продукцію на будівельні майданчики Чернігова та відправляли вантажними вагонами до Німеччини. До відома мемуариста: пилорама часто виходила з ладу тому, що В.Т.Михальченко, член підпільної групи І.Л.Осипенка, методично забивав в неї цвяхи.

За словами Кузнєцова, йому на меблевій фабриці раз на тиждень видавали пайок. 600 (?) робітників стояли у довжелезній черзі за харчами. Така велика

кількість працюючих на маленькій довоєнній артілі викликає подив. Як і те, що серед продуктів було масло. Адже лише ті українці, хто служив у поліції або у воєнізованих поліцейських (охоронних) батальйонах, німецькій армії, перебували на повному продовольчому утриманні й одержували щотижневі продовольчі пайки для сім'ї з таких дефіцитних продуктів, як масло, м'ясо, цукор і шоколад.

Мати ж хлопця ніде не працювала. Навчилася варити мило і продавати його на базарі. Потім Ганна Олександрівна спекулювала швейними голками. Коли ж її синові виділили дві сотки землі, Ганна Олександрівна зайнялась вирощуванням картоплі та інших овочів.

У травні 1942 року розпочалася примусова відправка населення на каторжні роботи до Німеччини. Вивезенню підлягали безробітні й особи, які не займаються терміновою, необхідною роботою, віком від 15 до 55 років. Оскільки так звана меблева фабрика могла обійтися без деяких робітників, тут почався відбір кандидатур на виїзд до Німеччини. Так Кузнецов більше не з'явився на робочому місці.

Перебуваючи на вільних хлібах, він потрапив під гарячу руку німців або польських поліцаїв. Як вони опинилися у Чернігові? Автор не дає жодних пояснень. Влітку 1942 року з групою порушників комендантської години Герард Кузнецов потрапив до СД. На допиті, пише він, збрехав, що поліцей затримав його за п'ять хвилин до восьмої вечора. А тепер прочитаємо витяг з наказу коменданта міста Чернігова капітана Ван Спанкерена від 10 вересня 1941 року: «Починаючи з 19.00 до 5.00 годин приватному населенню забороняється знаходитися поза своїми квартирами. Виняток може бути для працівників підприємств першої необхідності».⁴ Цей документ засвідчує, що комендантська година починалась не о восьмій годині, а о сьомій вечора. Можливо, Кузнецов потрапив до СД з інших причин?

За його словами, офіцери СД повірили йому і відпустили, головним чином тому, що ім'я у нього німецьке - Герард. Тобто фольксдойче. Коли він повернувся додому, мама порадила наступного разу сказати, що його бабусю звали Ельза, хоча то була неправда.

Був у Кузнецова приятель Арнольд Фрейман - син директора меблевої фабрики. Арнольд товаришував з шофером СД на ім'я Юрко. А Герард підтримував дружні стосунки з обома хлопцями.

Можливо, від них дізнався або зблизька побачив він, як у Чернігові напередодні 1943 року було сформовано каральний батальйон СД із 500 росіян, українців і фольксдойче на чолі із гауптманом австрійського походження Гейнцем Кроссом. У книзі «Край непокоренный» Кузнецов пише, що командир батальйону втратив ногу на Першій світовій війні, але добровільно прибув на Східній фронт під час Другої світової. Звідки така обізнаність? Адже посилення на документи відсутні. Г.О.Кузнецов розповідає, як новобранці проходили сувору підготовку на базарі, «в будні дні, когда там было мало людей». Місцеві жителі, виявляється, «потешались с того, что предатели не понимали команд на немецком языке», а офіцер волав на них і тупотів ногами. По-перше, базар - не місце для військових тренувань. По-друге, кожний працездатний чернігівець мав бути на своєму робочому місці. А натомість вулицями гуляли дівчата, заграючи з поліцаями. На лавочках біля своїх будинків, як в мирний час, сиділи старенькі і вели свої нескінченні розмови, хлопчаки спокійно ловили рибу. Влітку на «улицях лежали собаки, высунув языки от жары». Чому ж їх не знищили згідно із наказом німецької

влади про ліквідацію таких тварин? Можна було відвідати кінотеатр «Арс», відкритий німцями у приміщенні медичного училища. Насправді ж у цьому навчальному закладі, як і до війни, дівчата отримували професії медсестер і зубних лікарів. Деякі з них встигли одержати дипломи. Однак з поверненням радянської влади ці документи визнані недійсними.

Наприкінці 1942 року Ганну Олександрівну Кузнецову «вызвали в украинскую следственную полицию», которая размещалась в двухэтажном здании** по ул. Коцюбинского. На допросе в полиции следователь интересовался у мамы, как занесло в Чернигов, в Украину ее, коренную русачку, и почему она нигде не работает, не хочет трудиться на благо великой Германии. Узнав, что мать вышла замуж на севере за ссыльного украинца***, следователь сменил тон на доброжелательный, а медицинская справка, которую она представила, сняла с повестки дня вопрос о ее нежелании работать». (С.190, 192). Як все просто! Однак Ганна Олександрівна хворіла на відкриту форму туберкульозу, як пише її син. Хвороба матері стала головною причиною того, що Герард Кузнецов не наважувався залишити її на самоті, аби знайти партизанів. Він у цьому перш за все переконує себе, а потім вже читача. На заваді були й інші причини. На стор. 52 читаємо: «По возвращении в Шестовицу меня ожидала приятная новость. Оказывается, утром всех ребят 1924 и 1925 годов рождения, проживавших в Шестовице или беглецов из горящего Чернигова, собрали вместе и повезли в советский тыл. Поскольку я отсутствовал, с мамой побеседовал какой-то сотрудник НКВД в сельском совете. При этом присутствовал председатель колхоза, который, оказывается, был назначен командиром местного партизанского отряда. Мама сказала, что меня зачислили в партизанский отряд и, когда надо, меня вызовут». Викличуть, як на піонерські або комсомольські збори. Та й не існувало Шестовицького партизанського загону.

Пізніше дійшли чутки про якогось там партизанського командира Таранушенка, який із своїми людьми на станції Нерафа зупинив потяг із мньовським торфом для Чернігівської ТЕЦ, перестріляв поліцаїв, «а немецкого офицера живым затолкали в топку паровоза». (С.203). Якщо цей факт справді мав місце, то так звані партизани знищили копачів торфу, українських жінок і дівчат, котрих керівник підпільної групи Г.А.Іщенко випросив на біржі праці за згодою із німецьким шефом ТЕЦ, аби чернігівок не вивезли до Німеччини. Були серед них і працівники обласної бібліотеки.

І почав мріяти Кузнецов про загін Таранушенка. Але непомітно настало літо 1943 року. Залишатися у Чернігові Кузнецов уже не міг. Не зрозуміло, чому? Він прийняв рішення терміново йти до партизанів. На той час юнак знову працював на меблевій фабриці. 9 серпня 1943 року Герард Кузнецов, відробивши нічну зміну, прийшов додому. У плетений кошик склав з набоями обріз, тридцять п'ять гвинтівочних набойів, гранату, пляшку з водою, мотузку для білизни, кілька картопляних дерунів, підсмажених на воску. Все це наклав рушником. А ще прихопив із собою коробку сірників і сіль. Матері залишив записку: «Мама, ходил на фабрику за пайком, но не получил. Пайки будут выдавать завтра. Я пошел на Десну купаться». (С.240-241). Це була вказівка для Ганни Олександрівни рознести чутки, що її син втопився, бо з купання не повернувся додому. Про свій намір піти до партизанів Герард Кузнецов сказав їй раніше.

І почалися його мандри від села до села. Навкруги колосилися хліба. Селяни жали і в'язали снопи біля своїх хат. У Смолині Чернігівського району,

де німці спалили 374 двори, йому «дали випеченого хлеба ржаного и большую кружку молока». Повна селянська ідилія, якої насправді не було. На четвертий день мандрів хлопчина побачив наступне: «Примерно в полночь в той стороне, где была Олишевка, начала бить артиллерия. Но вскоре стрельба прекратилась. В темном небе, затянутом тучами, куда-то на запад на не очень большой высоте пролетел самолет, судя по гулу моторов советский». (С.263). На п'ятий день вийшов до напівспаленої окупантами Смолянки тоді Олишівського нині Куликівського району. Звідти - на знищений фашистським вогнем хутір Коростель. Потім - хутори Писаревщина і Драчевщина. На хуторі Драчевщина, який дивовижним чином не був спалений, зайшов до однієї з хат. Господарка поставила перед Кузнецовим «большую глиняную миску вкуснейшего борща с гусятиной и положила на стол здоровенный ломоть свежеиспеченного хлеба. На второе блюдо хозяйка подала кружку молока и яблочный пирог». (С.266). Звідки могла з'явитися така смакота, коли хутір був окупований ще у вересні 1941 року, а німці тут добряче попаслися? На шостий день наш герой зустрівся з партизанською групою Сергія Марусика із з'єднання «За Батьківщину» під командуванням І.М.Бовкуна. Так за один місяць і п'ять днів до визволення Чернігова Г.О.Кузнецов став партизаном. Один із командирів розпитав його про настрої чернігівців, яких от-от буде звільнено від фашистів.

За два тижні Г.О.Кузнецова прийнято до партизанського загону, сформованого на базі з'єднання «За Батьківщину» представником партизанського штабу Воронежського фронту капітаном М.І.Шукаєвим. За словами мемуариста, було відібрано 150 досвідчених партизанів, серед яких був і він. Командир новоствореного загону називає іншу цифру - 50. Партизанський підрозділ на чолі із М.І.Шукаєвим мав на меті просуватися на Житомирському напрямку. Їхнє завдання - рейди по тилах ворога. От з цього моменту мемуари Г.О.Кузнецова є не що інше, як вдала компіляція з книг спогадів І.М.Бовкуна та М.І.Шукаєва.⁵ На жаль, ці книги - бібліографічна рідкість.

Правда, є щось і від себе: хотіли батьки-партизанські командири направити його до Чернігова у жіночому вбранні вбити зрадника Мисника, та передумали; хотіли поселити у Новограді-Волинському радистку Машу під його, Кузнецова, охорону, та німці стали на заваді - вступили із партизанами у бій... Багато у книзі відступів - розповідей про людей, мало йому знайомих, які різними шляхами потрапили до партизанів. А щоб компілятивний характер партизанських спогадів не так кидався у вічі, автор подає своє особисте бачення дій УПА та армії генерала Власова.

На сторінках мемуарів неодноразово зустрічається ім'я Степана Тураша у контексті авторських думок про ОУН і УПА. Під час німецько-фашистської окупації він очолив українську військову комендатуру. Багато безневинних людей як комуністів, так і безпартійних, на думку Кузнецова, загубили у тридцять сьомому ось такі тураші. Інакше кажучи, як би не такі вороги радянської влади, що окопалися в органах держбезпеки, то ніяких би репресій не було. Але статистика засвідчує, що страшний каральний молох, який впа на голови людей, був створений державою. Лише у 1937-1938 рр. в Україні заарештовано 265 669 людей. З 1929 р. до 22 червня 1941 р. жертвами репресій стали 739 910 людей, а у них були родичі і знайомі.⁶

Автор мемуарів дивується з того, що Степан Тураш був свій, а німці його знищили. Але звернемося до документів. На початку вересня 1942 року у

Чернігові арештовано посадника (урядовця) Ребенка, керівника Чернігівського району Дзюбка та коменданта української поліції (звертаємо увагу - української поліції, а не української військової комендатури) Тураша за господарський саботаж. Дзюбка звинуватили у співпраці з більшовиками. Тураша названо злодієм. Ребенка випустили з огляду на його похилий вік. Так з'явилася перша інформація про арешти бандерівців у Чернігові.⁷ Обласного проводу ОУН 1941 р., як пише Г.О.Кузнєцов, в Чернігові не існувало. Як засвідчують документи, у травні 1943 р. активізувалися бандерівці на півночі Чернігівщини.⁸ Ними керував командир південного округу УПА - Північ П.Олійник - Еней. За даними сучасного дослідника Івана Біласа, на 5 березня 1944 р. у Чернігівській області виявлено 8 осередків і 45 учасників ОУН, головним чином із місцевих жителів.⁹

Автор мемуарів постійно наголошує на тісній співпраці бандерівців з окупантами. Наводимо красномовний документ, котрий засвідчує інше. Це доповідна записка начальника УШПД генерала держбезпеки Тимофія Строкача від 5 грудня 1943 р. на ім'я Л.Р.Корнійця із ЦК КП(б)У про дії німецької верхівки: «...арештовали Бандеру, вигнали с України других видних деятелей ОУНа и запретили местной фашистской администрации привлекать бандеровцев для борьбы с партизанами, объявить их «нежелательными элементами».¹⁰ У документі міститься також інформація про підпільну боротьбу з німцями, яку ведуть оунівці. За це 15 серпня 1942 року у Києві окупаційна влада зняла жовто-блакитні прапори над українськими цивільними установами.* Для Г.О.Кузнєцова слова бандерівці, ОУН і УПА - різні поняття. Так, розповідаючи про азербайджанський батальйон Ахундова, який перейшов на бік партизанів у січні 1944 року (а ці відомості почерпнуті ним з книги М.І.Шукаєва без посилань на джерело), мемуарист говорить: спочатку азербайджанці зрадили бандерівців, потім ОУН, потім УПА. Однак батальйон Ахундова, як пише М.І.Шукаєв, не перебував у лавах УПА. Згідно з німецьким положенням про добровольців від 29 квітня 1943 р., про яке йдеться в книзі С.І.Дроб'язка «Под знаменем врага», представники тюркських і кавказьких народів об'єднувалися у легіони за назвами Грузинський, Вірменський, Азербайджанський, Північнокавказький і Татарський. М.І.Шукаєв, як стверджує Г.О.Кузнєцов, не створив з цих людей штрафного батальйону, який буцімто кидав у саме пекло. На стор. 68-74 книги спогадів партизанського командира міститься висока оцінка діям азербайджанців.

Дійовими особами книги є й власівці. Але РОА Андрія Власова на терені України не воювала. Санкт-петербурзький історик Кирило Александров, автор збірки статей і матеріалів «Против Сталина: Власовцы и восточные добровольцы во Второй мировой войне» (Спб., 2003), та відомий німецький військовий історик Йоахім Хоффманн, автор книги «История власовской армии» (Париж, 1990), відзначають, що до 1944 р. усіх добровольців із різних частин помилково називали власівцями. Формально всі вони входили до структури за назвою «Острупен» - Східні війська Вермахта, якими спочатку командував Гельміх, пізніше - Кьострінг, а Власов був пропагандистською постаттю. Лише 28 січня 1945 року Гітлер призначив його головнокомандуючим російськими збройними силами. На щастя, у той час Україна була вільною від німецько-фашистського нашестя.

І в партизанському з'єднанні із Г.О.Кузнєцовим траплялися непорозуміння. Йому вже виповнилося вісімнадцять, але він не вмів триматися на коні.

Хлопцеві завжди хотілося їсти. Коли партизани намагалися вибити німців з Рогачова, його мучила дизентерія. Тому що під час розвідки в Острожку Кузнецов пригостився «пирожками с подозрительной начинкой». Вжив, бо знайшов німецьку фляжку із кислим молоком і випив його. Багато разів падав у холодну воду. Почали боліти ноги. Хлопці знаходили йому більш-менш придатні чоботи. Тобто дійшов до такого стану, що Кузнецова викликав до себе начальник штабу полку Семен Павлович Древа і запропонував стати ординарцем. От якими словами сьогодні віддячив йому Герард Олексійович: «...я отказался от высокого доверия - не захотелось мне пойти на обслуживание Древо и его ППЖ (походно-полевой жены), медсестры Люды, самой красивой женщины в нашем отряде. Я предпочел должность пулеметчика...».(С.441). Проте напередодні рейду в Карпати, а це було наприкінці квітня 1944 р., начальник штабу Семен Древа знову викликав до себе кулеметника Кузнецова і запропонував йому відбутися на лікування у радянський тил. Саме тоді Семен Павлович, за словами, Герарда Олексійовича, відправляв на Київ свою подругу, медсестру Люду Мартиненко. Насправді ж, так звана ППЖ начальника штабу Древи була його коханою дівчиною на ім'я Людмила Євгенівна Місюра, партизанська зв'язкова, з якою Семен Павлович після війни взяв шлюб і виховав сина Вадима. С.П.Древа пройшов славний шлях партизана на землях України, Польщі і Чехословаччини. Його дії під час кровопролитного бою під Городниціями так оцінив М.І.Шукаєв: «Позже нам стало известно, что партизаны из группы Древы преградили путь большому немецкому обозу. Бой шел всю ночь. В итоге наши ребята взяли шесть пулеметов, больше 80 винтовок, около 27000 патронов и захватили в плен полсотни немецких солдат».¹¹ Семен Павлович був поважаною людиною в Чернігові, талановитим стоматологом. Завдяки йому Г.О.Кузнецов з обозом поранених і хворих відбув у тил Червоної Армії і таким чином врятував власне життя. І от така вдячність.

На жаль, авторові мемуарів не вдалося відтворити образ розтерзаного Чернігова. А таким його зробили штурмбанфюрер СС, начальник Чернігівського СД і служби безпеки Теодор Кристезен, «Зондеркоманда-4А» на чолі із оберштурмбанфюрерами СС Кречмером і Фіндайзенем, 399-а оберфельдкомендатура, під керівництвом якої 32-й полк 105-ї угорської піхотної дивізії заарештовував сотні людей. Кожного дня 60 в'язнів вивозилися за околицю міста. Тут їх розстрілювали. Заводи і фабрики були оголошені власністю фашистської держави. На підприємствах - каторжний режим. За порушення порядків робітників штрафували, інтернували до концтаборів. Їх у Чернігові було три - на території міської лікарні, у приміському селі Яцево, на Подусівці. Перед тим, як назавжди залишити Чернігів, фашисти знищили промислові об'єкти, комунальне господарство, пам'ятки архітектури. Вибухнули у повітря будинки двох інститутів - педагогічного та фізичних методів імені Воровського (тепер перша поліклініка). Повністю спалений обласний драматичний театр імені Шевченка. На центральних вулицях міста житлові будинки перетворилися на руїни. Криваві драми відбулися у Подусівському концтаборі СД. А в Яцевському таборі за наказом Кристензена карателі СД живцем спалили чотириста чоловік, яких перед цим загнали у барак.

Г.О.Кузнецов пише, що в окупованому Чернігові мешкало 30 тис. громадян, а на момент визволення їх залишилося 11 тис. Статистичні відомості про чисельність населення в Чернігові, за переписом 1939 року і на 1 листопада

1943 р., такі: відповідно - 67 356 і 26 585. ¹²

Написав він і про те, що в перші дні окупації німці палили книжки на вулицях міста, особливо більшовицького змісту. Це неправда. «Окремий штаб бібліотек», підпорядкований міністру східних окупованих областей Альфреду Розенбергу, займався пограбуванням книгосховищ України, в тому числі і Чернігівської області. З цією метою 16 вересня 1941 року відновлено роботу Чернігівської обласної бібліотеки ім. В.Г.Короленка. На 1 квітня 1942 року її фонд орієнтовно становив 75 тис. томів. З них майже 30 тис. видань належали до більшовицьких за змістом і знаходились окремо у кімнаті, ключ від якої під розписку було передано до 2-го відділу поліції по вул. Є.Коновальця (колишня Червоноармійська, а нині - ім. двічі Героя Радянського Союзу О.Г.Молодчого). ¹³

Німці дозволили міській управі перейменувати вулиці Чернігова, тому що більшість з них була названа на честь більшовицьких лідерів. Однак німецьких назв, по суті, не існувало. Лише вулиці Перетця - Шильмана об'єднали під загальним найменуванням СС. Комсомольській же вулиці повернули історичну назву - Реміснича, а не Гітлерштрассе, як пише Г.О.Кузнецов. Повний перелік найменувань вулиць Чернігова 1941-1943 рр. зберігається у Державному архіві Чернігівської області.

У книзі можна знайти ще багато перекручень. Інколи автор просто не володіє матеріалом. Ці ж вади мають місце і в попередніх книгах Г.О.Кузнецова. На наш погляд, доречним було б об'єднати зусилля істориків, архівістів, музейних та бібліотечних працівників для створення об'єктивної, правдивої і чесною книги про Чернігів періоду 1941-1943 рр.

Джерела та література, примітки:

1. Летопись города Чернигов периода 1941-1943 гг. - Чернигов, 1992; Край непокоренный. - Чернигов, 1995;
- Священна пам'ять війни: Чернігів 1941 - 1945. - Чернігів, 2005.
 - * На 4-й стор. обкладинки мемуарів Г.О.Кузнецова помилково названо іншу дату - 21 вересня 2005 року.
 - * М.В.Шевченко чомусь відкрив хлопцю ще одну таємницю: він агент НКВД, залишений у Чернігові для підпільної боротьби з фашистами. А кличку йому дали «Ключ». Хоча упродовж усієї оповіді його підпільна діяльність так і не проявилася.
2. Ярошенко Ю. Шестовиця на дорогах війни. - Ніжин, 2005. - С. 39, 40, 42-43.
 - * 8 червня 1942 р. перейшла до будинку № 6 по вул. Воровського. Нині тут товариство «Прогрес».
3. Чернігівщина: Енцикл. довідн. - К., 1990. - С. 878.
4. Арх. України. - 1985. - № 1. - С. 47.
 - * У Чернігові існувала звичайна українська поліція.
 - ** Насправді ж - одноповерховий дерев'яний будинок, в якому до війни жили люди. Тепер тут Чернігівський обласний центр зайнятості.
 - *** Після трагічної загибелі 1929 р. першого чоловіка О.С.Кузнецова Ганна Олександрівна стала дружиною О.П.Смоктія. У 1934 р. оселилися у Чернігові.
5. Бовкун И.М. Подвиг под псевдонимом. - М.: Дет. лит., 1978; Шукаев М.И. 11000 километров по тылам врага. - Воронеж, 1966.
6. Васильев В.Ю. Україна в політиці керівництва СРСР напередодні Другої світової війни // Укр. істор. журн. - 2005. - № 1. - С. 12.
7. Гончарук Г.И., Нагайцев А.Е. Нацистские документы об УПА: Разночтение. - Одесса, 2003. - С. 157.
8. Там само.
9. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917-1943: У 2-х кн. - К., 1994. - Кн. 1. - С. 367.
10. Там само. - Кн.2. - С. 329.
 - * Г.О.Кузнецов пише, що жовто-блакитні прапори з'явилися поруч із німецькими штандартами у перші дні окупації. Насправді ж це сталося у липні 1942 р. за клопотанням

групи вчених-істориків з Києва. У листопаді 1942 р. цей дозвіл було скасовано.

11. Шукаев М.И. 11000 километров по тылам врага: Хроника партизан. соединения.- Воронеж, 1966. - С. 56.

12. Черниговщина в период Великой Отечественной войны (1941-1945 гг.): Сб. док. и материалов. - К., 1978. - С. 326.

13. Духовна скарбниця краю: Вип.1. Від громадської - до універсальної наукової бібліотеки: (Істор. нарис). - Чернігів, 2002. - С. 38, 39.

Олександра Микитенко

●

ІГОР КАЧУРОВСЬКИЙ ПОВЕРТАЄТЬСЯ В УКРАЇНУ

Книга нашого земляка Ігоря Васильовича Качуровського «Променисті силуети» допущена Комітетом з Національної премії України імені Тараса Шевченка до участі в третьому, завершальному, турі конкурсу на здобуття Національної премії України імені Тараса Шевченка 2006 року.

XIX-XX століття - тяжкі сторінки гласних і негласних заборон, репресій, утисків, зневажання. Але український народ зберіг свою духовність. У цьому йому допомагала українська інтелігенція - репресована, знищувана, розстрілювана, ганьблена, але нескорена. По-різному складалася її доля: одні жили й творили в Україні, а інші, опинившись за її межами, в еміграції, зберегли свою духовну ідентичність, створили художні шедеври, стали видатними митцями. Яскравим прикладом цього є доля нашого земляка, нині доктора філософії, професора Українського Вільного Університету Ігоря Васильовича Качуровського. Довгі роки живучи за межами України, він не втратив кровної спорідненості й духовної близькості зі своїм народом. Зацікавившись ним як особистістю, я досліджую його життєвий і творчий шлях. Листування з ним дає змогу глибше вивчати його творчість. Так я познайомилася з книгою спогадів про письменників «Променисті силуети», видану у Мюнхені у 2002 році.

У ній вміщено багато статей, присвячених маловідомим, а можливо, і зовсім невідомим широкому читацькому загалу іменам літераторів. Тобто основу книги становлять статті й розвідки, присвячені життю й творчості письменників української діаспори. Зокрема цікавить Ігоря Качуровського як літературознавця постать письменника-емігранта Юрія Клена, відомого як поета, прозаїка, перекладача та видавця. У статті «Життя і творчість Юрія Клена» заслугу письменника перед українською літературою Ігор Васильович вбачає у тому, що він був одним із перших неокласиків поряд із Миколою Зеровим, Максимом Рильським, Михайлом Драй-Хмарою, Павлом Филиповичем.

У дослідженні «Метрика Олександра Олеся» автор глибоко аналізує систему віршування поета і зауважує, що він, як ніхто інший, спромігся надати українському віршеві витонченої музичної співучості, довівши до взірцевої досконалості жанр інтимно-ліричного романсу.

У розвідці, присвяченій Євгену Маланюку, «Поетична довідка про Євгена Маланюка» Ігор Васильович відмічає: «... що стосується таланту, то Євген Маланюк, безперечно, належав до найталановитіших поетів еміграції». У Маланюковій поезії, на думку автора, можна виділити три основні напрямки: інвективно-історіософічна, ностальгійна, інтимна та релігійно-містична лірика.

Також книга містить загальний огляд творчості Михайла Ореста та ряд статей, присвячених творчості репресованих письменників, зокрема Миколи Зерова, Павла Пилиповича та Михайла драй-Хмари.

Неабияку увагу Ігор Качуровський приділяє поколінню Другої світової війни в літературі української діаспори. Його праця так і називається «Покоління Другої

світової війни в літературі української діаспори». Тут він вказує імена п'ятдесяти трьох літераторів-емігрантів, серед яких є і сам автор. Їх називали «переміщені особи». На думку автора, скупчення по таборах «утікачів-неповоротців» мало й позитивні наслідки: там зустрічалися і мешкали в одній кімнаті люди різних доль, переконань, різного віку та фаху. Розмови й спілкування, безперечно, збагачували молодь, ставали життєвими університетами.

Це могли бути і старші, досвідченіші літератори, від яких можна було здобути ряд професійних знань і навичок, а ще серед них були щонайменше тридцять осіб, які пройшли крізь радянські тюрми, концтабори та заслання. Це давало певне спрямування політичному світоглядові літературної молоді.

Проте на чільному місці у книзі - окремі аспекти аналізу творчості письменників-класиків української літератури - Тараса Шевченка, Лесі Українки, Івана Франка. Скільки б не досліджувалася творчість найвизначніших поетів, вона залишається неосяжною і невичерпною. Ігор Качуровський намагався помітити у них щось таке, на що раніше не було звернено належної уваги, побачити знайоме в іншому ракурсі. Так з'явилася літературознавча розвідка «Про деякі перегуки Шевченка зі світовим письменством».

У цій статті автор зупиняється на окремих моментах, а саме: на перегуках Тараса Шевченка зі світовою поезією в царині рустикальної, умовно жіночої поезії (тобто на тих віршах, що їх поети чоловічої статі пишуть від імені жінок та дівчат), та в'язничної лірики, а також на темі смерті у творчості поета.

На мій погляд, міркування Ігоря Качуровського мають свою логіку, справді цікаві для нас як ще один оригінальний погляд на постать Тараса Шевченка. Бо кожен великий національний поет саме тим і великий, що його всеосяжна особистість дає підставу трактувати її з різних раз у раз взаємозаперечних поглядів.

Також у книзі вміщений ряд літературознавчих статей загального характеру про український парнасізм, поезію Празької школи та журнал «Українська хата».

Отже, «Променисті силвети» або «видатні постаті», чи «визначні особистості» - це книга спогадів про письменників, яка може бути використана вчителями української літератури на уроках вивчення життя і творчості письменників діаспори. На уроках літератури рідного краю та студентами філологічних факультетів. Це могутнє джерело знань, криниця мудрості, яка у будь-якому віці живить душу та повертає у загадкове минуле, переносить у вічний світ поезії.

